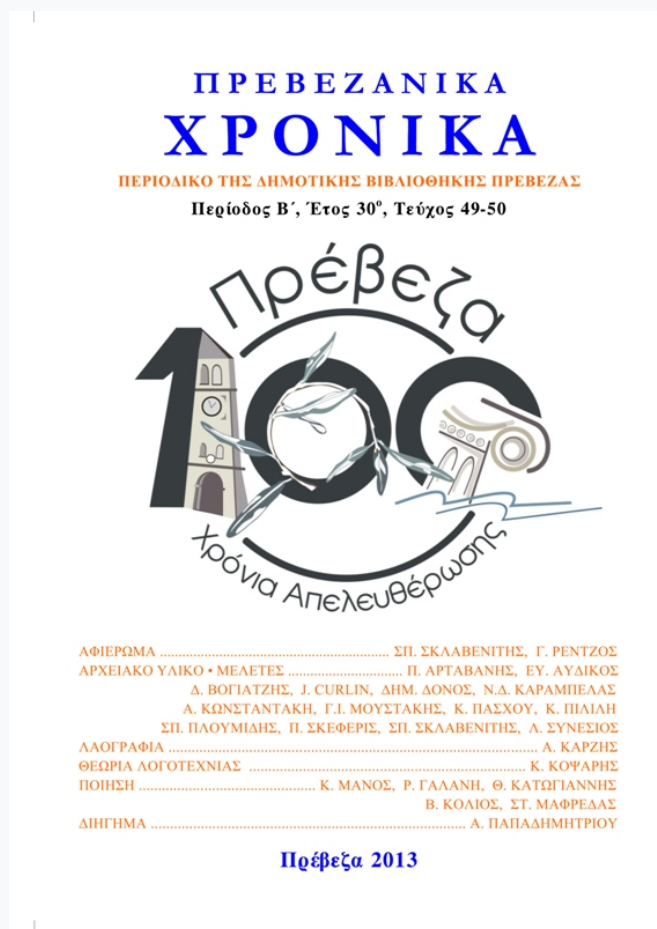

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 49-50 (2013)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 49-50 (2013)

Η περιγραφή της απελευθέρωσης της Πρέβεζας σε επιστολή του μητροπολίτη Ιωακείμ προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη

Σπύρος Σκλαβενίτης, Καλλιόπη Πιλιλή

doi: [10.12681/prch.28571](https://doi.org/10.12681/prch.28571)

Copyright © 2021, Σπύρος Σκλαβενίτης, Καλλιόπη Πιλιλή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκλαβενίτης Σ., & Πιλιλή Κ. (2021). Η περιγραφή της απελευθέρωσης της Πρέβεζας σε επιστολή του μητροπολίτη Ιωακείμ προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (49-50), 183–206.
<https://doi.org/10.12681/prch.28571>

Σπύρος ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Καλλιόπη ΠΙΛΙΑΗ

Η περιγραφή της απελευθέρωσης της Πρέβεζας σε επιστολή του μητροπολίτη Ιωακείμ προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη

Η επιστολή και το περιεχόμενό της

Σε κατάστιχο της εξερχόμενης αλληλογραφίας της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης έχει καταχωρισθεί μια επιστολή του μητροπολίτη Ιωακείμ Β΄ (Βαλασιάδη)¹ προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ΄² με την οποία αναγγέλλεται η απελευθέρωση της Πρέβεζας.

Θα παραθέσουμε επιγραμματικά το περιεχόμενο της επιστολής, το κείμενο της οποίας εξάλλου εκδίδουμε στο παράρτημα, και στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε σε κάποια σημεία της.

Η εξιστόρηση ξεκινά με την περιγραφή του κλίματος καχυποψίας των οθωμανικών αρχών κατά του χριστιανικού πληθυσμού και των επακόλουθων μέτρων της διοίκησης πριν από την έναρξη του πολέμου: μεταφορά στην πόλη ένοπλων Τουρκαλβανών και εξοπλισμός των Οθωμανών κατοίκων της που μπορούσαν να φέρουν όπλα· κήρυξη στρατιωτικού νόμου και αυστηρή αστυνόμευση, επιτήρηση και έλεγχος ύποπτων χριστιανών, με το μητροπολιτικό μέγαρο να αποτελεί ένα από τα κύρια αντικείμενα ενδιαφέροντος· συλλήψεις³ και φυλακίσεις προκρίτων και εξαναγκασμός άλλων να αναλαμβάνουν την ευθύνη της προστασίας της τηλεγραφικής σύνδεσης της πόλης,⁴ που αποτελούσε στόχο των ανταρτών. Το έσχατο μέτρο που έδειχνε το κλίμα των

¹ Βιογραφικά του βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1972, 32-33· ΚΟΥΡΤΗΣ 2000, 47-53.

² Το όνομα και ο τίτλος του πατριάρχη δεν αναγράφονται στην επιστολή. Ο παραλήπτης προφωνείται «Παναγιώτατος Δεσπότης» και γίνεται και λόγος για την περί αυτόν Σύνοδο. Δεν τίθεται λοιπόν καμιά αμφιβολία ότι πρόκειται για τον Οικουμενικό Πατριάρχη. Κατά την ημερομηνία σύνταξης της επιστολής, πατριάρχης ήταν ο Ιωακείμ Γ΄, ο οποίος διήγε την δεύτερη πατριαρχία του (25.5.1901 μέχρι 13.11.1912, ημερομηνία του θανάτου του). Για τον Ιωακείμ Γ΄ βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ 1977, 208-228.

³ Πρβλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 469, εγγραφή 15-16.10.1912: «Η Κυβέρνησις κάνει συλλήψεις».

⁴ Πρβλ. την αφήγηση του ιατρού Γ. Γερογιάννη ο οποίος αναφέρεται στη διακοπή των τηλεγραφικών επικοινωνιών λίγο πριν την έναρξη της μάχης της Νικόπολης. Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 88.

ημερών ήταν η απόφαση των αρχών να στρέψουν τα «τηλεβόλα τῶν πέριξ φρουρίων» εναντίον της πόλης, απειλώντας να τη βομβαρδίσουν.⁵

Στη συνέχεια αναφέρονται επιγραμματικά τα στρατιωτικά γεγονότα, αρχής γενομένης από τη μάχη στο Γρίμποβο και μέχρι την ήττα του οθωμανικού στρατού στη Νικόπολη και την οπισθοχώρησή του στην πόλη. Κατόπιν και μετά από πολεμικό συμβούλιο του στρατιωτικού διοικητή με τους αξιωματικούς του και συνεννόηση με τον πολιτικό διοικητή, αποφασίστηκε να συνεχιστεί η αντίσταση κατά της ελληνικής επίθεσης με έσχατη γραμμή άμυνας τις οχυρώσεις και την τάφρο της πόλης.

Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι μια τέτοια απόφαση θα είχε συνέπειες τόσο στον άμαχο πληθυσμό όσο και στην ίδια την πόλη. Από το σημείο αυτό λοιπόν ξεκινά και το πιο ενδιαφέρον τμήμα της επιστολής καθώς καταγράφονται οι προσπάθειες να πειστούν οι οθωμανικές αρχές να μην προβάλλουν αντίσταση θέτοντας σε κίνδυνο την πόλη. Σύμφωνα με την αφήγηση του Ιωακείμ τα γεγονότα έλαβαν χώρα ως εξής:

Η απόφαση του στρατιωτικού διοικητή ανακοινώθηκε στον μητροπολίτη μέσω δύο χριστιανών προκρίτων. Η πληροφορία συνοδευόταν από την εντολή να διατάξει ο μητροπολίτης, μέσω των ιερέων, τις χριστιανικές οικογένειες να εγκαταλείψουν τις παρατάφριες οικίες και να μεταβούν αλλού. Ο μητροπολίτης διαμαρτυρήθηκε κατά αυτής της απόφασης και στη συνέχεια προσέφυγε στους προξένους ζητώντας την επέμβασή τους. Πράγματι, αυτοί απευθύνθηκαν εγγράφως στον στρατιωτικό διοικητή. Αποτέλεσμα αυτού του εγγράφου ήταν να συγκροτηθεί συνέλευση των προκρίτων υπό την προεδρία του στρατιωτικού και πολιτικού διοικητή. Σε αυτήν τη συνέλευση προσκλήθηκε και ο ίδιος ο μητροπολίτης περί την ώρα μία μετά τα μεσάνυκτα. Η συνέλευση αποφάσισε να παρακαλέσει τον στρατιωτικό διοικητή να μην επιμείνει στην απόφασή του να αμυνθεί μέσα στην πόλη ενώ παράλληλα διατύπωσε την άποψη ότι ο στρατός εκτέλεσε το καθήκον του στη μάχη της Νικόπολης. Κατόπιν αυτής της συνέλευσης πραγματοποιήθηκε εκ νέου πολεμικό συμβούλιο και οι αξιωματικοί τάχθηκαν υπέρ της λύσης της παράδοσης αναθέτοντας παράλληλα στους προξένους τη διαπραγμάτευση. Στη συνέχεια, αφού αναφέρονται με συντομία η διαπραγμάτευση και οι όροι παράδοσης, περιγράφεται η υποδοχή του Ελληνικού Στρατού στην πόλη την Κυριακή 21 Οκτωβρίου, καθώς και τα συνακόλουθα αισθήματα των κατοίκων στη θέα του.

Την επομένη πραγματοποιήθηκε η επίσημη δοξολογία στον μητροπολιτικό ναό όπου και εκφωνήθηκαν λόγοι από τον μητροπολίτη⁶ και τον Αντώνιο

⁵ Πρβλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 470, εγγραφή 18.10.1912: «Η Κυβέρνησις έστρεψε τα τηλεβόλα εναντίον της πόλεως εις την θέσιν Παληοσάραγα. Ένα πυροβόλο το έστησαν προ της εισόδου η οποία βλέπει προς την αγοράν».

⁶ Βλ. ΚΟΥΡΤΗΣ 2009, 222· ΣΥΝΕΣΙΟΣ, στον παρόντα τόμο, 172-173.

Σαχτούρη,⁷ πολιτικό ακόλουθο του Ελληνικού Στρατού.

Η επιστολή του Ιωακείμ κλείνει με μια αναφορά στις συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων στους οικισμούς και τον άμαχο πληθυσμό της ηπειρώτικης υπαίθρου. Περιγράφονται αναλυτικά τα δεινά που υπέστησαν οι κάτοικοι από τον υποχωρούντα οθωμανικό στρατό: ατιμώσεις γυναικών, εκτελέσεις προκρίτων, βασανιστήρια και δολοφονίες ιερέων, αρπαγή περιουσιών και καταστροφή οικιών.

Οι γεγονοτολογικές πληροφορίες της επιστολής ήταν ήδη γνωστές με τον έναν ή άλλον τρόπο. Από το σύνολό τους, επιλέξαμε να σταθούμε σε τρία ζητήματα που κατά τη θεώρησή μας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: πρώτα, στις υποψίες των οθωμανικών αρχών για ύπαρξη όπλων στη μητρόπολη· έπειτα στην περιγραφή των προσπαθειών να πειστεί ο στρατιωτικός διοικητής της πόλης να μην προτάξει αντίσταση μετά την ήττα του στρατού του στη Νικόπολη αλλά να παραδώσει την πόλη· τέλος, στην πληροφορία για τις καταστροφές ηπειρώτικων χωριών. Με αφορμή τις σχετικές πληροφορίες του μητροπολίτη, θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε τα γεγονότα σε συνδυασμό με άλλες πηγές. Ιδιαίτερη έμφαση θα δώσουμε στις ζυμώσεις που οδήγησαν στην παράδοση της πόλης και για τις οποίες διαθέτουμε πληθώρα μαρτυριών, προερχόμενες από διάφορα πρόσωπα που είχαν ενεργή συμμετοχή στα γεγονότα. Επιμένουμε στο ζήτημα αυτό, καθώς όπως θα δούμε, μόνο μέσα από τη συγκριτική παρουσίαση και τον σχολιασμό των πηγών αυτών μπορούμε να κατανοήσουμε τις διαφοροποιήσεις μεταξύ τους ή την οπτική της κάθε μαρτυρίας και, τέλος, να αντιληφθούμε τον βαθμό συμμετοχής τού κάθε προσώπου στα γεγονότα, και εν προκειμένω του μητροπολίτη καθώς εξετάζουμε πρωτίστως τη δική του μαρτυρία. Με άλλα λόγια, δεν θα προσεγγίσουμε τη στάση του μόνο μέσα από το δικό του κείμενο, αλλά και υπό το πρίσμα των συγχρόνων του.

Οι υποψίες των οθωμανικών αρχών για ύπαρξη όπλων στη μητρόπολη

Θα ξεκινήσουμε με την πληροφορία ότι το μητροπολιτικό μέγαρο τελούσε υπό αστυνομική επιτήρηση καθώς θεωρείτο αποθήκη όπλων για τον εξοπλισμό των χριστιανών και έδρα επαναστατικών σωματείων, υπό την προεδρία μάλιστα του μητροπολίτη. Οι υποψίες αυτές παρατίθενται από τον Ιωακείμ χωρίς κάποιον σχολιασμό, χωρίς διάψευση ή επιβεβαίωση του ρόλου

⁷ Σε καμιά από τις σχετικές πηγές στις οποίες γίνεται αναφορά στο πρόσωπο αυτό, δεν παραδίδεται το πλήρες βαπτιστικό του όνομα. Ο Αντώνιος Σαχτούρης ήταν διπλωματικός υπάλληλος. Το 1912 αποσπάστηκε στο αρχηγείο του Στρατού Ηπείρου ως πολιτικός σύμβουλος του αρχηγού. Βλ. ΦΙΛΙΠΠΑΣ 1933, 599.

που αποδίδεται στη μητρόπολη, δείχνοντας ότι ο μητροπολίτης είναι μάλλον προσεκτικός ως προς τις διατυπώσεις του σε μια επιστολή που απευθύνεται σε παραλήπτες στην Κωνσταντινούπολη, έδρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η προσοχή αυτή μπορεί να αποδοθεί στην προσπάθειά του να μην καταγράψει στοιχεία που θα μπορούσαν να τον ενοχοποιήσουν. Κάτι τέτοιο δεν γίνεται βέβαια από φόβο μήπως θεωρηθεί προδότης του Οθωμανικού Κράτους ή από νομιμοφροσύνη προς αυτό. Άλλωστε, η επιστολή διαποτίζεται από την αναφανδόν στάση του μητροπολίτη υπέρ της Ελλάδας. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι ο Ιωακείμ μιλώντας για τη δράση και τον ρόλο του, έχει υπόψη του τον θεσμικό ρόλο του μητροπολίτη στις πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την επίφοβη θέση άλλων συναδέλφων του μητροπολιτών, ιδιαίτερα σε πόλεις που αργά ή γρήγορα θα αποτελούσαν στόχο των πολεμικών ενεργειών του Ελληνικού Στρατού. Ως εκ τούτου δεν θέλει να προσφέρει αποδείξεις που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εναντίον τους. Εδώ αξίζει να παραβάλλουμε την εξής πληροφορία για τα Ιωάννινα, όπως καταγράφεται σε εφημερίδα της εποχής: «Ἡ ἐπιτήρησις καὶ ἡ κατασκοπεῖα ἔχει φθάσει εἰς τὸ κατακόρυφον. Τὸ Μητροπολιτικὸν Μέγαρον καὶ τὰς οικίας τῶν προξένων φρουροῦν ὀλόκληροι οὐλαμοὶ στρατιωτῶν».⁸ Αυτή η επιτήρηση του μητροπολιτικού μεγάρου των Ιωαννίνων θυμίζει τα όσα γράφει ο μητροπολίτης Ιωακείμ για την Πρέβεζα. Ασφαλώς και σε άλλες πόλεις θα είχαν ληφθεί αντίστοιχα μέτρα ως αποτέλεσμα της ίδιας καχυποψίας για τον ρόλο των μητροπολιτών, όχι μόνο ως προσωπικοτήτων, αλλά και ως θεσμικών παραγόντων της χριστιανικής κοινότητας.

Ένα επιπλέον στοιχείο του κλίματος καχυποψίας για ύπαρξη αποθηκών όπλων που θα μπορούσαν να διατεθούν στον χριστιανικό πληθυσμό παρέχει η πληροφορία ότι οι Οθωμανοί έστρεψαν τα «τηλεβόλα τῶν πέριξ φρουριῶν» εναντίον της πόλης, απειλώντας να τη βομβαρδίσουν. Προφανώς η πληροφορία αυτή αποτελεί ένδειξη του φόβου των αρχών για την πιθανότητα να εκδηλωθεί ένοπλη ενέργεια από κατοίκους της πόλης. Οι φόβοι αυτοί δεν πρέπει να ήταν αβάσιμοι. Τον εξοπλισμό ενός μεγάλου αριθμού κατοίκων της Πρέβεζας τον πιστοποιεί μια αρκετά μεταγενέστερη μαρτυρία, του λογίου Ηλία Βασιλά, ο οποίος κάνει λόγο για οργανωμένη διανομή όπλων τόσο στην πόλη της Πρέβεζας όσο και στην ύπαιθρο από το Ηπειρωτικό Κομιτάτο. Πιο συγκεκριμένα, ο Βασιλάς αναφέρει ότι είχαν διανεμηθεί 300 όπλα σε κατοίκους της πόλης ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο πατέρας του, ενώ οργανωτικό ρόλο εκ μέρους του Κομιτάτου είχε ένας ρασοφόρος, ο Βασίλειος Μπάλκος.⁹ Δεν ήταν αδικαιολόγητη, λοιπόν, η καχυποψία των αρχών προς τον επικεφαλής του κλήρου της πόλης.

⁸ Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912α.

⁹ Βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 324, 461-462.

Οι ζυμώσεις για την παράδοση της πόλης

Ενα δεύτερο σημείο ενδιαφέροντος, αποτελούν οι πληροφορίες σχετικά με την κινητικότητα που υπήρξε στις διοικητικές και κοινοτικές αρχές της πόλης μετά τη μάχη της Νικόπολης προκειμένου να αποφευχθεί η συνέχιση των εχθροπραξιών και η ενδεχόμενη καταστροφή της πόλης. Διαθέτουμε μια πληθώρα πηγών για τα περιστατικά και τις πρωτοβουλίες εκείνων των κρίσιμων στιγμών, που διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται οι μαρτυρίες όσων συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα και ο καθένας από την πλευρά του καταγράφει τη δική του εκδοχή για αυτά. Σε αυτήν την κατηγορία συγκαταλέγεται η επιστολή του μητροπολίτη και οι μαρτυρίες τεσσάρων επιφανών προσωπικοτήτων της πόλης, οι οποίοι είναι οι παρακάτω:

Δημήτριος Σκέφερης,¹⁰ υποπρόξενος της Ρωσίας. Ο Σκέφερης αναφέρεται στα γεγονότα που προηγήθηκαν και ακολούθησαν την απελευθέρωση, με έμφαση στις δικές του ενέργειες σχετικά με την παράδοση της πόλης, σε μια έκθεση προς τον ιεραρχικά ανώτερό του, γενικό πρόξενο της Ρωσίας στα Ιωάννινα.

Παναγιώτης Κοντογιάννης, πρώην δήμαρχος¹¹ και –σύμφωνα με τον τύπο– τώως βουλευτής του οθωμανικού κοινοβουλίου.¹² Η μαρτυρία του, μας παραδίδεται έμμεσα, μέσω μιας ανταπόκρισης η οποία παρουσιάζει κάποια προβλήματα καθώς η διήγησή της δεν επιβεβαιώνεται πάντα από τις άλλες πηγές, και ενίοτε φαίνεται απίθανη.¹³ Παρ' όλα αυτά, θεωρούμε ότι οι αποδιδόμενες στον Κοντογιάννη ενέργειες, ή αλλιώς ο υπερτονισμός του ρόλου του, ασφαλώς απηχούν τις δηλώσεις του ίδιου στον ανταποκριτή. Για αυτόν τον λόγο θα αξιοποιήσουμε την ανταπόκριση με κριτικό πνεύμα, και κυρίως επι-

¹⁰ Χρησιμοποιούμε τη γραφή *Σκέφερης* και όχι *Σκέφερης*, καθώς με την πρώτη υπογράφει ο ίδιος την αναφορά του. Για τον Δ. Σκέφερη, βλ. ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 224. Για την περιγραφή των γεγονότων, βλ. ΣΚΕΦΕΡΙΣ 1962, 181-182.

¹¹ Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 374.

¹² Βλ. [ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ] 1912. Παρά την έρευνά μας, δεν μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε την πληροφορία σχετικά με τη βουλευτική του ιδιότητα. Ο Π. Κοντογιάννης πάντως, μαζί με τον Ι.Μ. Ρέντζο και τον Κων. Τόλια αποτέλεσαν μέλη της τριμελούς αντιπροσωπείας της Πρέβεζας στη συνέλευση χριστιανών πληρεξουσίων των ηπειρωτικών πόλεων που πραγματοποιήθηκε στα Ιωάννινα το 1911, βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 445, 456. Αραγε, να είχε κατά νου αυτήν την ιδιότητα του πληρεξουσίου ο συντάκτης του άρθρου –που βρήθει εξάλλου από ανακρίβειες–, όταν απέδιδε στον Π. Κοντογιάννη την ιδιότητα του βουλευτή;

¹³ Στην ανταπόκριση παρατηρείται σύγχυση των γεγονότων και της χρονικής σειράς τους και υπάρχουν και κάποιες ανακρίβειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πληροφορία ότι οι Οθωμανοί ύψωσαν αρχικά λευκές σημαίες ως ένδειξη παράδοσης, αλλά αργότερα μεταστράφηκε η γνώμη τους και αποφάσισαν να αμυνθούν. Το περιστατικό αυτό δεν επιβεβαιώνεται από καμιά άλλη πηγή. Άλλο προβληματικό στοιχείο είναι ότι αποδίδεται στον Κοντογιάννη βουλευτική ιδιότητα, κάτι που, όπως ήδη σημειώσαμε, δεν επιβεβαιώνεται. Βλ. [ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ] 1912.

κεντρωνόμενοι στις σχετικές με τον Κοντογιάννη πληροφορίες και την οπτική του για τα γεγονότα.

Ιωάννης Μ. Ρέντζος, έμπορος και πρόκριτος της πόλης.¹⁴ Τα γεγονότα περιλαμβάνονται στο προσωπικό του ημερολόγιο και περιγράφονται με λιτό τρόπο. Δυστυχώς, η διήγηση τερματίζεται απότομα, καθώς ενδεχομένως εξέπεσαν τα σχετικά φύλλα του ημερολογίου.

Γεώργιος Γερογιάννης, ιατρός,¹⁵ η μαρτυρία του οποίου συμπεριλαμβάνεται ως παράρτημα στη δακτυλόγραφη έκθεση του αξιωματικού Π. Σπηλιάδη.¹⁶ Η μαρτυρία του φαίνεται να συντάχθηκε μεταγενέστερα, στις 21.4.1913, ενδεχομένως ύστερα από αίτημα του Σπηλιάδη.

Μια δεύτερη κατηγορία πηγών αποτελούν οι ανταποκρίσεις των εφημερίδων της εποχής.¹⁷ Πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι είμαστε επιφυλακτικοί με τις ανταποκρίσεις καθώς δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αποδίδουν πάντα με ακρίβεια τις πληροφορίες ή πολύ περισσότερο, κατά πόσο εντάσσονται στους σκοπούς της προπαγάνδας που οπωσδήποτε υπάρχει σε πολεμικές περιόδους. Χωρίς, λοιπόν, να αμφισβητούμε τις πηγές αυτές, οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα κριτικοί και να τις χρησιμοποιούμε σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες μαρτυρίες.

Τέλος, στην ίδια κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και τις σχετικές πληροφορίες που παραθέτει ο Αθ. Τριγωνίδης στο έργο του *Η μάχη της Νικοπόλεως και η άλωση της Πρεβέζης* που εκδόθηκε δύο χρόνια μετά την απελευθέρωση.¹⁸ Η αφήγηση του Τριγωνίδη σε κάποια σημεία της δεν επιβεβαιώνεται από τις άλλες μαρτυρίες, όπως θα δείξουμε παρακάτω.

Από το σύνολο των πηγών αυτών, αντιμετωπίζουμε ως περισσότερο αξιόπιστες τις μαρτυρίες των συμμετεχόντων, ακόμα και αν η καθεμία σαφώς εμπεριέχει την προσωπική οπτική του συντάκτη της.

¹⁴ Ο Ι.Μ. Ρέντζος είχε διατελέσει δημογέροντας και μέλος της τριμελούς αντιπροσωπείας του 1911, όπως σημειώθηκε παραπάνω, υποσημ. 12. Το 1912 ήταν μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου, βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 399-400· επίσης ΡΕΝΤΖΟΣ, στον παρόντα τόμο, 25.

¹⁵ Για τον Γ. Γερογιάννη, βλ. ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 193-194.

¹⁶ Για την περιγραφή των γεγονότων από τον Γ. Γερογιάννη, βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 88-91.

¹⁷ Από την πληθώρα των ανταποκρίσεων, πρέπει να αναφέρουμε κυρίως τη συνεχή ροή πληροφοριών της εφημερίδας *Πατρίς*, που οφείλεται στον Β. Κατωπόδη. Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912β· 1912γ· 1912δ.

¹⁸ Ο Αθ. Τριγωνίδης πέρα από το γνωστό έργο του για την Πρέβεζα, υπήρξε και συγγραφέας ενός δεύτερου συναφούς δημοσιεύματος για τη μάχη των Πεστών. Και τα δύο έργα εκδόθηκαν από τον Εκδοτικό Οίκο Γεωργίου Δ. Φέξη στη σειρά «Πολεμική Βιβλιοθήκη Φέξη». Από τα παραπάνω έργα και κυρίως από το δεύτερο προκύπτει ότι υπηρέτησε ως στρατιώτης κατά τους Βαλκανικούς πολέμους. Ανήκε στον 3^ο Λόχο του πρώτου Τάγματος του (Ανεξάρτητου) Κρητικού Συντάγματος. Βλ. ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ 1914α, 35· 1914β, 27-28, 30-31. Ο λόχος του αποτελείτο κυρίως από Κρήτες εθελοντές φοιτητές και είναι γνωστός ως *Ιερός Λόχος Φοιτητών Κρητών-Δραγατσάνιον*.

Αναλυτικότερη όλων είναι εκείνη του Γερογιάννη. Για αυτόν τον λόγο θα περιγράψουμε τα σχετικά γεγονότα ακολουθώντας τη διήγησή του, συμπληρώνοντας ή επισημαίνοντας τις διαφορές με τις άλλες προαναφερθείσες μαρτυρίες. Με αυτόν τον τρόπο αφενός θα επιτύχουμε την ανασύνθεση των γεγονότων, αφετέρου θα καταστεί δυνατόν να παρακολουθήσουμε τις διαφορετικές οπτικές του κάθε αυτόπτη μάρτυρα.

Θα ξεκινήσουμε λαμβάνοντας ως χρονική αφετηρία την ήττα στη Νικόπολη και την υποχώρηση του στρατού στην πόλη. Τότε ο στρατιωτικός διοικητής αποφάσισε να αμυνθεί στην τάφρο. Για αυτόν τον λόγο διέταξε να απομακρυνθούν οι κάτοικοι των παρατάφριων οικιών από τα σπίτια τους και να καταφύγουν σε άλλες οικογένειες της πόλης. Σύμφωνα με τον Γερογιάννη, η διαταγή αφορούσε τους Οθωμανούς κατοίκους, οι οποίοι μάλιστα θα έπρεπε να πάνε σε σπίτια χριστιανών. Ωστόσο, ο μητροπολίτης σημειώνει ότι εκείνοι που έπρεπε να εγκαταλείψουν τις οικίες τους ήταν οι χριστιανοί και ότι ο ίδιος όφειλε να τους ενημερώσει σχετικά μέσω των ιερέων του. Η ανταπόκριση της εφημερίδας *Ακρόπολις* που αντλεί πληροφορίες από τον Κοντογιάννη, κάνει επίσης λόγο για χριστιανούς. Μάλιστα, ο Κοντογιάννης φέρεται να επιφορτίζεται από τον στρατιωτικό διοικητή με την υποχρέωση να ειδοποιήσει τους ομοθρήσκους του για τη σχετική διαταγή.¹⁹ Η ταύτιση της μαρτυρίας του μητροπολίτη και του Κοντογιάννη ενδεχομένως να μην είναι τυχαία. Ο μητροπολίτης στην επιστολή του καταγράφει την πληροφορία ότι η διαταγή του στρατιωτικού διοικητή διαβιβάστηκε μέσω δύο χριστιανών προκρίτων, τα ονόματα των οποίων δεν παραδίδει. Δεν είναι απίθανο ένας από αυτούς να είναι ο Κοντογιάννης, εφόσον φαίνεται ότι συναντήθηκε με τον στρατιωτικό διοικητή και επομένως ήταν σε θέση να είχε άμεση αντίληψη της διαταγής του. Αντίθετα, δεν προκύπτει κάτι τέτοιο για τον Γερογιάννη ο οποίος κάνει λόγο για μια πληροφορία που έγινε γνωστή στην πόλη, δηλαδή που διαδόθηκε προφορικά, επομένως θα μπορούσε εύκολα να μην είχε μεταδοθεί με ακρίβεια. Αλλά δεν είμαστε απόλυτα διατεθειμένοι να απορρίψουμε τη σχετική μαρτυρία του Γερογιάννη. Κατά την άποψή μας, οι παραπάνω μαρτυρίες δεν έρχονται αναγκαστικά σε αντίθεση, αλλά ενδεχομένως συμπληρώνουν η μία την άλλη καθώς θεωρούμε πιθανότερο η διαταγή να αφορούσε όχι μόνο τους κατοίκους κάποιου θρησκευματος, αλλά όλους ανεξαιρέτως, καθώς στο σημείο εκείνο επρόκειτο να διεξαχθούν πολεμικές επιχειρήσεις.

Επιστρέφοντας στην αφήγηση του Γερογιάννη, πληροφορούμαστε ότι όταν όλα αυτά έγιναν γνωστά, ο πρόξενος της Ρωσίας Δ. Σκέφερης, αφού πήρε μαζί του τον πρόξενο της Αγγλίας Καίσαρα Κονεμένο, μετέβη στον Αυστριακό

¹⁹ Βλ. [ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ] 1912. Βέβαια, η ανταπόκριση τοποθετεί σε άλλο χρονικό σημείο αυτήν τη συνάντηση, αλλά όπως σημειώσαμε στο συγκεκριμένο άρθρο παρατηρείται σύγχυση της χρονικής σειράς των γεγονότων.

πρόξενο Meichsner προτείνοντας να αναλάβουν κοινή πρωτοβουλία να μεταπείσουν τον διοικητή του στρατού. Η απάντηση του προξένου της Αυστρίας ήταν αρνητική.

Στην έκθεσή του ο Σκέφερης αναφέρει ότι προέβη αυτοβούλως στις σχετικές ενέργειες. Η ίδια εικόνα προκύπτει και από την ανάγνωση του κειμένου του Γερογιάννη. Αντίθετα, ο μητροπολίτης αναφέρει γενικόλογα ότι ο ίδιος προσέφυγε στους προξένους όταν διαπίστωσε ότι οι αντιρρήσεις του στα σχέδια του στρατιωτικού διοικητή δεν λήφθηκαν υπόψη. Μια άλλη πτυχή προκύπτει από την περίπτωση του Κοντογιάννη ο οποίος φέρεται να πρότεινε στον στρατιωτικό διοικητή να έλθει σε συνεννόηση με τους προξένους. Ασφαλώς, ούτε ο Σκέφερης θα χρειαζόταν την προτροπή τρίτων, όπως του μητροπολίτη, για να ενεργήσει, ούτε οι Οθωμανοί θα χρειάζονταν να περιμένουν έναν χριστιανό να τους υποδείξει τους προξένους ως συνομιλητές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι αντίστοιχες πρωτοβουλίες δεν αναλήφθηκαν από τον μητροπολίτη ή τον Κοντογιάννη. Όπως θα δείξουμε παρακάτω, και ο Γερογιάννης αναφέρει σε κάποιο σημείο τη δική του μεσολάβηση προς τον Σκέφερη, περιστατικό το οποίο προσπερνά ο τελευταίος στην έκθεσή του. Οι μαρτυρίες αυτές δείχνουν ότι πρόσωπα όπως ο μητροπολίτης, ο Κοντογιάννης και ο Γερογιάννης, αντιλαμβανόμενοι την κρισιμότητα της στιγμής και τη σημασία της άσκησης ευρείας πίεσης στους Οθωμανούς στρατιωτικούς, επεχείρησαν να αναμείξουν τον διεθνή παράγοντα τον οποίο συμβολικά αλλά και νομικά εκπροσωπούσαν οι πρόξενοι ξένων κρατών στην πόλη. Έτσι, λοιπόν, η σιωπή του Σκέφερη για την επικοινωνία του με τον μητροπολίτη δεν ακυρώνει τη μαρτυρία του τελευταίου.

Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι ο Σκέφερης ισχυρίζεται ότι αρχικά ήταν ο μόνος από τους προξένους που ήταν υπέρ της άποψης της παράδοσης της πόλης. Ωστόσο, και με δεδομένη την περιγραφή του Γερογιάννη, αμφιβάλλουμε αν κάτι τέτοιο αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα. Πιθανότερο είναι να αποτελεί μια υπερβολή του συντάκτη της αναφοράς προκειμένου να υπογραμμίσει τη δική του στάση έναντι των άλλων προξένων. Η επιφύλαξη μας να υιοθετήσουμε αυτήν την εικόνα που παρουσιάζει ο Σκέφερης σχετίζεται με τη στάση που υποθέτουμε ότι θα είχε ο πρόξενος της Αγγλίας.²⁰ Γιατί ενώ η αρνητική στάση του προξένου της Αυστρίας μαρτυρείται και από τον Γ. Γερογιάννη, εντούτοις ο τελευταίος όχι μόνο δεν αναφέρει τίποτα για άρνηση του Κονεμένου αλλά αντίθετα από την περιγραφή του προκύπτει ότι οι δύο πρόξενοι Σκέφερης και Κονεμένος (οι οποίοι, ας μην ξεχνάμε, ήταν Πρεβεζάνοι και συνδέονταν μάλιστα με συγγενικούς δεσμούς²¹) ενεργούσαν από

²⁰ Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κάποια αναφορά του Καίσαρα Κονεμένου σχετικά με τα γεγονότα ώστε να έχουμε και τη δική του οπτική για αυτά.

²¹ Η σύζυγος του Δημητρίου Σκέφερη, Πηνελόπη Κονεμένου ήταν δεύτερη ξαδέλφη του Καίσαρα. Ευχαριστούμε τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα για αυτήν την πληροφορία.

κοινού και με ταύτιση απόψεων, με την πρωτοβουλία βέβαια των κινήσεων να φαίνεται να ανήκει πράγματι στον Σκέφερη.

Η άποψη μας περί ταύτισης απόψεων και στάσης Σκέφερη και Κονεμένου ενισχύεται και από τη διήγηση του Γερογιάννη για τα όσα ακολούθησαν της σύσκεψης στο αυστριακό προξενείο. Αποχωρώντας οι δύο Πρεβεζάνοι πρόξενοι, συνάντησαν τον πολιτικό διοικητή και άλλους Οθωμανούς πολίτες που τον ακολουθούσαν· ανάμεσά τους και τον δήμαρχο.²² Τότε ο Σκέφερης εξέφρασε την έντονη αντίθεσή του στο σχέδιο του στρατιωτικού διοικητή για συνέχιση της άμυνας. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Γερογιάννη, παρουσίασε την άποψη αυτήν ως κοινή θέση των προξένων. Ασφαλώς η δήλωση αυτή, η οποία δεν ανταποκρινόταν πλήρως στην πραγματικότητα δεδομένης της στάσης του Meichsner, αποκτούσε βαρύτητα και γινόταν περισσότερο πιστευτή καθώς διατυπωνόταν παρουσία του προξένου της Αγγλίας. Σε αυτήν τη συνάντηση και στις δηλώσεις του αναφέρεται και ο ίδιος ο Σκέφερης, χωρίς βέβαια να κάνει κάποια αναφορά στην παρουσία του Κονεμένου.

Στη συνέχεια ο Γερογιάννης αναφέρει ότι ένας Οθωμανός, ο πρώην λιμενάρχης, τον ενημέρωσε ότι οι Οθωμανοί της Πρέβεζας θα μπορούσαν να μεταπείσουν τον στρατιωτικό διοικητή. Ο Γερογιάννης έσπευσε στον Σκέφερη και ο τελευταίος διαβεβαίωσε τους Οθωμανούς πολίτες ότι δεν θα διέτρεχαν κάποιον κίνδυνο αν παραδοθεί η πόλη προτρέποντας τους μάλιστα να προβούν στις σχετικές ενέργειες προς τον διοικητή. Αργότερα, δύο περιστατικά ρίψης βολών πυροβολικού εναντίον της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό, είχαν ως αποτέλεσμα να επιταθεί ο φόβος των Οθωμανών κατοίκων. Έτσι, επανήλθε (εννοείται προφανώς στον Σκέφερη) ο πρώην λιμενάρχης μαζί με τον δήμαρχο ζητώντας επίμονα την επέμβαση των προξένων, αποκαλύπτοντας μάλιστα ότι ο διοικητής του στρατού έκλινε πλέον υπέρ της λύσης της παράδοσης.

Από την παραπάνω περιγραφή του Γερογιάννη φαίνεται ότι οι Οθωμανοί προσέφυγαν δύο φορές στον Σκέφερη. Ωστόσο, ο Σκέφερης αναφέρεται μόνο σε μία συνάντησή του με επιτροπή Οθωμανών παραλείποντας οποιαδήποτε αναφορά σε μεσολάβηση του Γερογιάννη, ενδεχομένως γιατί πρόκειται για επουσιώδη λεπτομέρεια που δεν επηρεάζει την εξιστόρηση των γεγονότων προς τον προϊστάμενό του. Από την άλλη, πιστεύουμε ότι ο Γερογιάννης αναφέρεται στον ρόλο του στη συνάντηση μεταξύ Οθωμανών και Σκέφερη, προκειμένου να τονίσει την προσωπική του συμμετοχή στις εξελίξεις, χωρίς αυτό να αποκλείει την πιθανότητα πράγματι να ενέργησε προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η ουσία πάντως βρίσκεται σε μια λεπτομέρεια που σημειώνει ο Σκέφερης. Η επιτροπή των Οθωμανών τον πληροφόρησε ότι ο διοικητής του στρατού θα δεχόταν τη σύσταση να παραδώσει την πόλη, αν κάτι τέτοιο του διατυπωνόταν εγγράφως από τους προξένους. Αξίζει εδώ να υπογραμμίσουμε τη ση-

²² Δήμαρχος από τον Μάρτιο του 1909 ήταν ο Οθωμανός Χαλήλ εφένδης, βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 399.

μασία της πληροφορίας αυτής. Αυτό υποδεικνύει ότι πράγματι ο διοικητής είχε αρχίσει να εξετάζει το ενδεχόμενο της παράδοσης και γι' αυτό επιζητούσε κάποιον τρόπο εύσημης μεθόδευσής της.

Ο Σκέφερης ισχυρίζεται ότι συνέστησε στους Οθωμανούς να ενημερώσουν και τους άλλους συναδέλφους του, όπως και έγινε. Θεωρούμε όμως ότι για κάτι τέτοιο δεν χρειαζόταν η προτροπή του. Με άλλα λόγια, πιστεύουμε ότι οι Οθωμανοί πρέπει να είχαν καταφύγει και στους άλλους προξένους, ή τουλάχιστον σε εκείνον της Αυστρίας. Εξάλλου, από τη μαρτυρία του Γερογιάννη προκύπτει ότι ο αυστριακός πρόξενος ήταν ήδη ενήμερος για την ψυχολογική κατάσταση των Οθωμανών, λαμβάνοντας αυτήν την πληροφορία προφανώς από τους τελευταίους.

Η ενέργεια αυτή των Οθωμανών να καταφύγουν στους προξένους μπορεί να σχετιστεί με τη δημόσια τοποθέτηση του Σκέφερη προς τον πολιτικό διοικητή ότι οι πρόξενοι απέρριπταν κάθε σκέψη συνέχισης της άμυνας της πόλης.

Μετά την ενημέρωση των προξένων, ακολούθησε επανάληψη του σκηνικού της πρώτης σύσκεψής τους, με τον Σκέφερη να μεταβαίνει συνοδευόμενος ξανά από τον Κονεμένο στο αυστριακό προξενείο και τον Meichsner να συνεχίζει να τηρεί αρνητική στάση για κοινό διάβημα, υποχωρώντας μόνο όταν έγινε δεκτό το αίτημά του να συντάξει ο ίδιος το έγγραφο το οποίο θα απευθυνόταν προς τον πολιτικό διοικητή. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Σκέφερης αναφέρει ότι ο συντάκτης του εγγράφου ήταν ο ίδιος. Από την εξέταση της σειράς των υπογραφών στο έγγραφο αυτό, το οποίο παρατίθεται στο παράρτημα της έκθεσης του Σπηλιάδη,²³ κλίνουμε να αποδεχτούμε ως ορθότερη τη μαρτυρία του Γερογιάννη, καθώς ο Αυστριακός πρόξενος υπογράφει πρώτος το έγγραφο. Το σίγουρο πάντως είναι ότι το έγγραφο απευθυνόταν στον πολιτικό και όχι στον στρατιωτικό διοικητή όπως αναφέρει εσφαλμένα ο μητροπολίτης. Κάτι τέτοιο το μαρτυρεί τόσο ο Σκέφερης όσο και ο Γερογιάννης, αλλά προκύπτει και από την απάντηση που έλαβαν οι πρόξενοι στο διάβημα τους, την οποία επίσης παραθέτει ο Σπηλιάδης.²⁴

Ο πολιτικός διοικητής διαβίβασε στον διοικητή του στρατού το κοινό προξενικό διάβημα και αυτός το έθεσε υπόψη του στρατιωτικού συμβουλίου. Κατόπιν συγκάλεσε σύσκεψη στην οποία προσκλήθηκαν πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι και πρόκριτοι των θρησκευτικών κοινοτήτων. Ο Γερογιάννης είναι ο μόνος που μαρτυρεί την παρουσία και εκπροσώπων της ισραηλιτικής κοινότητας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι εσφαλμένα ο Τριγωνίδης αναφέρει ότι τη σύσκεψη αυτήν τη συγκάλεσε ο μητροπολίτης.²⁵ Ασφαλώς

²³ Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 92.

²⁴ Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 93.

²⁵ Βλ. ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ 1914α, 27.

και κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθώς ο μητροπολίτης δεν είχε την αρμοδιότητα να απευθύνει μια τέτοια πρόσκληση προς τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές. Άλλωστε ούτε ο ίδιος ισχυρίζεται κάτι τέτοιο στην επιστολή του προς τον πατριάρχη.

Ο τόπος σύγκλησης της σύσκεψης ήταν το Λιμεναρχείο. Σε αυτό συμφωνούν όλες σχεδόν οι μαρτυρίες, τόσο του μητροπολίτη, όσο και του Γερογιάννη και του Ρέντζου. Αντίθετα, ο Κοντογιάννης φέρεται να μετέβη στο Διοικητήριο, αλλά πιστεύουμε ότι η αναφορά αυτή αποτελεί σφάλμα του ανταποκριτή, ο οποίος συγγέει ενδεχομένως τη συμμετοχή του Κοντογιάννη στη σύσκεψη με προγενέστερη χρονικά συνάντησή του με τον στρατιωτικό διοικητή.²⁶

Κατά τον Γερογιάννη, η πρόσκληση κοινοποιήθηκε στις 10 το βράδυ. Πριν το μεσονύκτιον, γράφει ο Ρέντζος, μισή ώρα μετά το μεσονύκτιον, φέρεται να αναφέρει ο Κοντογιάννης, ενώ ο μητροπολίτης σημειώνει ότι δέχτηκε την επίσκεψη του Αρχιαστυνόμου, αρκετά καθυστερημένα, κατά τη μία μετά τα μεσάνυκτα. Αξίζει εδώ να σταθούμε λίγο στις μαρτυρίες του Ρέντζου και του Κοντογιάννη που αναφέρονται στη νυκτερινή επίσκεψη Οθωμανών αξιωματούχων, στους αρχικούς ενδοιασμούς τους να εξέλθουν από τις οικίες τους και στη μετάβασή τους συνοδεία αστυνομικής δύναμης στον τόπο συνάντησης. Η περιγραφή τους είναι ενδεικτική ενός κλίματος αγωνίας και ανασφάλειας καθώς μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τα παραπάνω πρόσωπα ήταν ιδιαίτερα καχύποπτα ως προς την ειλικρίνεια και τις πραγματικές διαθέσεις των αξιωματούχων που τους καλούσαν, συνοδεία μάλιστα και αστυνομικής δύναμης, να βγουν από τις οικίες τους.

Σύμφωνα με τον Γερογιάννη, κατά τις 11 συγκεντρώθηκαν όλοι, εκτός από τον μητροπολίτη. Αφού τον ανέμειναν περίπου μισή ώρα, η σύσκεψη ξεκίνησε πριν την άφιξή του. Η καθυστέρησή του μπορεί να αιτιολογηθεί από το γεγονός ότι έλαβε αρκετά αργά την πρόσκλησή του στη σύσκεψη.

Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στο αντικείμενο της σύσκεψης, διαπιστώνουμε ότι οι πηγές δίνουν περιληπτικά τους άξονες πάνω στους οποίους κινήθηκε η συζήτηση. Κατ' αρχάς ο στρατιωτικός διοικητής αφού αναφέρθηκε στη μάχη της Νικόπολης, γνωστοποίησε την παρέμβαση των προξένων σχετικά με το μάταιο της άμυνας, κάτι το οποίο βέβαια αντίβαινε στο στρατιωτικό του καθήκον και στην απόφασή του να το εκτελέσει μέχρι εξάντλησης των τελευταίων ανθρώπινων και υλικών δυνάμεων που διέθετε. Ο Γερογιάννης διατυπώνει την άποψη ότι η δήλωση αυτή ήταν προσχηματική, θεωρώντας ότι ο διοικητής είχε ήδη πειστεί να παραδώσει την πόλη.

²⁶ Πιο συγκεκριμένα, πιστεύουμε ότι ο ανταποκριτής συγγέει τη σύσκεψη με την ενημέρωση του Κοντογιάννη από τον διοικητή περί των σχεδίων του για άμυνα στην τάφρο και τη διαταγή του να εκκενωθεί ο χώρος από τους χριστιανούς. Το περιστατικό αυτό προηγείται χρονικά της σύσκεψης.

Στο σημείο αυτό ο Γερογιάννης αναφέρεται ονομαστικά στις παρεμβάσεις δύο παρισταμένων, του Κοντογιάννη και του ιδίου, οι οποίοι απάντησαν στον διοικητή. Για τον πρώτο σημειώνει απλά ότι υποστήριξε την παράδοση ενώ για την τοποθέτηση του ιδίου είναι πιο αναλυτικός, επιχειρώντας να τονίσει τον ρόλο του αλλά και να επιδείξει την πολιτική σκέψη του. Ο Γερογιάννης, έχοντας ήδη ερμηνεύσει ως προσχηματική τη συμπεριφορά τού διοικητή, θέτει το ζήτημα στην πραγματική του βάση, που κατά τον ίδιο είναι η ευθύνη των παρισταμένων απέναντι στην οθωμανική κυβέρνηση. Κατά την ερμηνεία μας, η δήλωση αυτή σημαίνει πρακτικά ότι οι σκέψεις, πόσο μάλλον η απόφαση, παράδοσης της πόλης σε δυνάμεις του εχθρού καθιστούσε υπόλογους τους παρισταμένους απέναντι στην κυβέρνηση, εφόσον είτε ήταν αξιωματούχοι είτε υπήκοοι του Οθωμανικού Κράτους ενώ ο Ελληνικός Στρατός αποτελούσε στρατιωτική δύναμη εχθρικής χώρας με την οποία το κράτος τους βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση. Το βάρος μιας τέτοιας ευθύνης είναι σαφώς πιο δυσβάστακτο για τους στρατιωτικούς αξιωματούχους. Για τον λόγο αυτόν ο Γερογιάννης δηλώνει εξ ονόματος της συνέλευσης ότι οι πολίτες είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν οι ίδιοι αυτήν την ευθύνη, υπογράφοντας σχετικό έγγραφο.

Η άποψη αυτή έγινε αποδεκτή από τη συνέλευση και έτσι συντάχθηκε έγγραφο στα τουρκικά και υπογράφηκε από τους παρισταμένους πολίτες.²⁷ Ενώ συντασσόταν το έγγραφο, προσήλθε και ο μητροπολίτης, ο οποίος συναινέσε στα όσα αποφασίστηκαν. Το κείμενο δεν υπογράφηκε από τους υπαλλήλους, τον μητροπολίτη και τον καδή. Αυτό το μαρτυρεί τόσο ο Σκέφερης όσο και ο Γερογιάννης που, αιτιολογώντας το γεγονός, σημειώνει σχετικά: «Τὸ ψήφισμα συνταχθὲν οὕτω ὑπεγράφη ὑπὸ τῶν πολιτῶν καὶ μόνον μὴ ὑπογραψάντων τῶν ὑπαλλήλων καὶ τοῦ Ἀρχιερέως ὡς ὑπαλλήλου».²⁸ Σε αυτόν

²⁷ Ο Τριγωνίδης αναφέρει ότι η άποψη των Ελλήνων προκρίτων ήταν να μην αναγραφεί σε κάποιο έγγραφο ότι οι ίδιοι ζητούν την παράδοση της πόλης καθώς αυτό το ζήτησαν οι Οθωμανοί υπό την πίεση του φόβου και του πανικού, άποψη η οποία και επικράτησε. Βλ. ΤΡΙΓΩΝΙΔΗΣ 1914α, 27-28. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τις μαρτυρίες των συμμετεχόντων, αλλά αντίθετα φαίνεται ότι υπέγραψαν όλοι οι παρισταμένοι πολίτες. Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 471-472· ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 91. Στο σημείο αυτό οφείλουμε μια μικρή διευκρίνιση. Ο Τριγωνίδης χρησιμοποιεί τον όρο *Έλληνες*, ενώ ο μητροπολίτης, ο Ρέντζος, ο Γερογιάννης και ο Σκέφερης όταν αναφέρονται στον ελληνικό πληθυσμό της πόλης, χρησιμοποιούν τον όρο *Χριστιανοί*. Η διαφοροποίηση αυτή σχετίζεται με τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες της Πρέβεζας αναφέρονταν θεσμικά στην κοινότητά τους μέσα στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ασφαλώς δεν σημαίνει ότι ετίθετο υπό αμφισβήτηση η ελληνικότητα της χριστιανικής κοινότητας από τα τέσσερα διακεκριμένα μέλη της. Κάτι τέτοιο αποδεικνύεται εξάλλου από το γεγονός ότι οι τρεις από αυτούς (Γερογιάννης, Κοντογιάννης, Ρέντζος) ήταν ιδρυτικά μέλη και μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Λέσχης, η οποία συνεδρίασε για πρώτη φορά στην αίθουσα της Ιεράς Μητροπόλεως στις 21.5.1909, πριν έλθει δηλαδή ως μητροπολίτης ο Ιωακείμ. Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 406. Για την Ελληνική Λέσχη ή Λέσχη Ελλήνων της Πρέβεζας, βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2011, 214-215.

²⁸ Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 91.

τον χαρακτηρισμό του μητροπολίτη πρέπει ενδεχομένως να αναγνώσουμε την αντίληψη του Γερογιάννη για τη θεσμική θέση του μητροπολίτη στο σύστημα διοίκησης των κοινοτήτων στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το περιεχόμενο του εγγράφου προκύπτει από τον συνδυασμό της περιλήψης που παραδίδει ο μητροπολίτης και των κύριων σημείων της προηγηθείσας συζήτησης όπως την παραδίδει τόσο ο Γερογιάννης,²⁹ όσο και ο Ρέντζος.³⁰ Οι πολίτες αφού διαβεβαιώνουν ότι ο στρατός έπραξε το καθήκον του, ζητούν να μη συνεχιστεί η άμυνα αλλά να παραδοθεί η πόλη ώστε να μην καταστραφεί και να μην υπάρξουν ανθρώπινες απώλειες.

Τα παραπάνω υποδεικνύουν και τον λόγο που οδήγησαν τον διοικητή να ζητήσει κάτι τέτοιο. Φυσικά, και ο ίδιος δεν χρειαζόταν κάποιο έγγραφο για να πειστεί για όσα προφορικά του διατύπωναν οι κάτοικοι της πόλης. Όπως ορθά επισημαίνει ο Γερογιάννης, ο διοικητής πρέπει πλέον να είχε πειστεί για τη ματαιότητα της αντίστασης με αποτέλεσμα να αναζητούσε κάποιον εύσχημο τρόπο ώστε να αποφύγει την κατηγορία της προδοσίας με την παράδοση της πόλης. Γι' αυτό άλλωστε είχε ζητήσει και εγγράφως το κοινό προξενικό διάβημα και είχε συγκαλέσει τη σύσκεψη των αξιωματούχων και των προκρίτων. Έτσι, το έγγραφο αίτημα των προκρίτων της πόλης αποτελούσε για αυτόν μια διέξοδο και είχε επιπλέον και την αποδεικτική αξία που έχει κάθε γραπτό κείμενο, σε αντίθεση με τα «πτερόεντα έπεα». Και η αξία αυτή θα αποκτούσε νόημα όταν και εφόσον αυτό θα παρουσιαζόταν ενώπιον κάποιας οθωμανικής αρχής.

Μετά την υπογραφή του εγγράφου και την υποβολή του στον στρατιωτικό διοικητή, αποχώρησαν οι παριστάμενοι για το Δημαρχείο, εκτός των στρατιωτικών οι οποίοι συνεδρίασαν εκ νέου για να λάβουν τις τελικές τους αποφάσεις. Αργότερα κλήθηκαν να επιστρέψουν στο Λιμεναρχείο από το Δημαρχείο ο μητροπολίτης, ο δήμαρχος, ο Κ. Τόλιας³¹ και ο Γ. Γερογιάννης, στους οποίους ανακοινώθηκε η απόφαση των στρατιωτικών να παραδώσουν την πόλη με συγκεκριμένους όρους τους οποίους θα έπρεπε να εγγυηθούν οι πρόξενοι. Παράλληλα ζητήθηκε η μεσολάβηση των τεσσάρων προαναφερθέντων προσώπων προς τους προξένους. Για τη μεσολάβηση αυτήν κάνει λόγο μόνο ο Γερογιάννης, ενώ ο μητροπολίτης, παρόλο που κατά τον Γερογιάννη ήταν ένα από τα τέσσερα πρόσωπα, παραλείπει οποιαδήποτε αναφορά σε αυτήν, ενδεχομένως κρίνοντας την επουσιώδη.

²⁹ Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 90-91.

³⁰ Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 471-472.

³¹ Ο Κ. Τόλιας είχε διατελέσει μέλος της τριμελούς αντιπροσωπείας του 1911, όπως σημειώθηκε παραπάνω, υποσημ. 12. Το 1912 ήταν μέλος του Δημοτικού Συμβουλίου. Βλ. ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 399-400· ΡΕΝΤΖΟΣ, στον παρόντα τόμο, 25.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνονται οι ενέργειες των διοικητικών και κοινοτικών φορέων της πόλης για να αποφευχθεί η συνέχιση του πολέμου και να εξασφαλιστεί η αναίμακτη παράδοση της πόλης.

Οι καταστροφές χωριών της Ηπείρου

Το τελευταίο ζήτημα στο οποίο θα σταθούμε είναι οι πληροφορίες σχετικά με τις καταστροφές οικισμών και τα αντίποινα κατά αμάχων. Δυστυχώς, στην επιστολή δεν αναφέρονται ονομαστικά τα σαράντα περίπου ηπειρώτικα χωριά που υπέστησαν τη βαρβαρότητα του πολέμου. Σημειώνεται απλώς ότι τρία από αυτά ανήκαν στη μητρόπολη³² Νικοπόλεως και Πρεβέζης, επτά στη μητρόπολη Παραμυθίας³³ και περίπου τριάντα στη μητρόπολη Ιωαννίνων.³⁴ Αυτές οι καταστροφές ή ο φόβος τους, είχαν ως αποτέλεσμα την αναγκαστική φυγή των κατοίκων, οι οποίοι μετατρέπονταν σε πρόσφυγες είτε για να γλυτώσουν την εκδικητική μανία των τακτικών οθωμανικών στρατευμάτων ή των άτακτων Τουρκαλβανών, είτε επειδή πλέον δεν μπορούσαν να διαβίωσουν στους καταστραμμένους οικισμούς τους. Στο πλαίσιο αυτής της προσφυγικής κίνησης η Πρέβεζα άρχισε σταδιακά να δέχεται τέτοιο πληθυσμό.³⁵

³² Ο μητροπολίτης χρησιμοποιεί τον όρο *επαρχία* δίπλα από το κάθε γεωγραφικό όνομα. Ωστόσο, σε αυτήν την αναφορά δεν πρέπει να αναγνώσουμε τον όρο *επαρχία* με την πολιτική-διοικητική του έννοια, αλλά με το νόημα της λέξης στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής διοικητικής ορολογίας. Ως γνωστόν, τα όρια των μητροπόλεων δεν συμπίπτουν με εκείνα των πολιτικών διοικητικών διαιρέσεων. Αυτό ειδικά για την περίπτωση της μητρόπολης Νικοπόλεως και Πρεβέζης σημαίνει ότι μέχρι και σήμερα εντάσσονται στην παραπάνω μητρόπολη χωριά που δεν ανήκουν διοικητικά στον νομό Πρέβεζας, αλλά σε εκείνον της Άρτας. Ομοίως, τμήμα του νομού Πρέβεζας ανήκει στη μητρόπολη Παραμυθίας (όπως η Πάργα και κάποια χωριά της περιοχής Φαναρίου) ενώ λίγα χωριά ανήκουν στη μητρόπολη Ιωαννίνων (όπως η Κλεισούρα). Για αυτόν τον λόγο ο μητροπολίτης μιλά μόνο για τρία χωριά της μητρόπολής του, παρόλο που, όπως θα δούμε, σίγουρα ήταν περισσότερα τα χωριά που υπέστησαν καταστροφές και ανήκουν σήμερα στον νομό Πρέβεζας.

³³ Βλ. [ΕΜΠΡΟΣ] 1912α, όπου γίνεται αναφορά στην περιοχή Φαναρίου, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται ονομαστικά τα χωριά. Όπως ήδη σημειώσαμε, τμήμα της περιοχής αυτής ανήκει εκκλησιαστικά στη μητρόπολη Παραμυθίας.

³⁴ Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912ε· ΤΣΗΤΣΟΥΡΑΣ 1912· [ΕΜΠΡΟΣ] 1912β· [ΠΑΤΡΙΣ] 1912, όπου αναφέρονται ονομαστικά κάποια χωριά των Ιωαννίνων. Ανάμεσα σε αυτά σημειώνουμε την αναφορά στην Κλεισούρα, χωριό του νομού Πρέβεζας. Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912ε.

³⁵ Στην εφημερίδα *Εμπρός* καταγράφεται η ακόλουθη είδηση: «Τὰ χωρία τῆς περιφερείας Φαναρίου παρὰ τὴν Πάργαν ἠρημώθησαν ὑπὸ τῶν Τουρκαλβανικῶν στριφῶν. [...] Αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι κατέφυγον εἰς Πρέβεζαν στεγαζόμεναι εἰς τὰ ἐκεῖ Ἑλληνικὰ χωρία», βλ. [ΕΜΠΡΟΣ] 1912α. Επιπλέον, αργότερα στην πόλη θα οργανωθούν συσσίτια και θα τοποθετηθούν οικίσκοι εγκατάστασης προσφύγων, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από φωτογραφικά τεκμήρια της εποχής. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 114, 115, 125. Πρβλ. και ΑΥΔΙΚΟΣ 2012, 34.

Οι πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους τις δραματικές εμπειρίες και τις περιγραφές των καταστροφών, που καταγράφηκαν και ως ανταποκρίσεις στον τύπο. Σε άλλες περιπτώσεις ο τύπος τροφοδοτείται από επίσημα δελτία τύπου³⁶ με αναλυτικές πληροφορίες για τις ωμότητες που υφίσταται ο ηπειρώτικος πληθυσμός. Οι εφημερίδες της εποχής βρίθουν από αντίστοιχα δημοσιεύματα.³⁷

Από τις ανταποκρίσεις των εφημερίδων μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα τρία χωριά της μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης που σύμφωνα με την επιστολή του Ιωακείμ υπέστησαν καταστροφές. Πρόκειται για τα χωριά Κουμτζάδες³⁸ (Αμμότοπος Άρτας), Μουλιανά³⁹ (Γοργοπόταμος) και Τσαγκαρόπουλο.⁴⁰ Επίσης, σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Χρόνος* αναφέρεται ότι πυρπολήθηκαν σαράντα χωριά στην Ήπειρο.⁴¹ Ο αριθμός των σαράντα χωριών συμπίπτει με εκείνον που καταγράφει ο μητροπολίτης Ιωακείμ. Η σύμπτωση αυτή δεν μπορεί να είναι τυχαία, αλλά αφενός επιβεβαιώνει την ευρεία διάδοση των πληροφοριών που τροφοδοτούν τον τύπο και αφετέρου υποδεικνύει ότι η πηγή πληροφόρησης του μητροπολίτη δεν είναι μόνο οι πρόσφυγες αλλά και ο τύπος.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, ο μητροπολίτης δεν ήταν μόνο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, αλλά συμμετείχε και στις ζυμώσεις που έλαβαν χώρα στην πόλη την παραμονή της παράδοσής της. Έτσι, η μαρτυρία του έρχεται να προστεθεί δίπλα στις μαρτυρίες άλλων κατοίκων της πόλης που επίσης, εκ της θέσης τους, διαδραμάτισαν κάποιον ρόλο ή είχαν αμεσότερη αντίληψη των γεγονότων.

Όπως διαπιστώσαμε, οι μαρτυρίες είτε συμπληρώνουν είτε δημιουργούν φαινομενικά ερωτηματικά συγκρινόμενες μεταξύ τους. Ας μη θεωρήσουμε όμως ότι οι πηγές αλληλοσυγκρούονται ή αλληλοαναιρούνται. Δεν πιστεύουμε ότι οι πιθανές ασυμφωνίες οφείλονται σε εσκεμμένες αποκρύψεις ή διαστρεβλώσεις. Αντίθετα, ενισχύουν τη θεώρησή τους ως πηγών που διακρίνονται από την προσωπική οπτική του συγγραφέα τους, και μαρτυρούν το πώς βίωσε ο καθένας τα γεγονότα, ή τουλάχιστον τα διάφορα περιστατικά που συνθέ-

³⁶ Βλ. χαρακτηριστικά [ΠΑΤΡΙΣ] 1912.

³⁷ Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 2012, 18.

³⁸ Για τη σφαγή στους Κουμτζάδες, βλ. ιδιαίτερα ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912στ· ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ 1914α, 12-13, αλλά και ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912ε. Ο οικισμός Κουμτζάδες του νομού Άρτας, μετονομάστηκε σε Αμμότοπο το 1927, βλ. ΦΕΚ 76Α/2.5.1927, 529. Σημειώνουμε ότι εκκλησιαστικά ο οικισμός αυτός ανήκει στη μητρόπολη Νικοπόλεως και Πρεβέζης.

³⁹ Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912ε. Ο οικισμός Μουλιανά του νομού Πρέβεζας, μετονομάστηκε σε Γοργοπόταμο το 1927, βλ. ΦΕΚ 76Α/2.5.1927, 529.

⁴⁰ Βλ. ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ 1912ε· ΤΣΗΤΣΟΥΡΑΣ 1912.

⁴¹ Βλ. ΤΣΗΤΣΟΥΡΑΣ 1912.

τούν τη μείζονα εικόνα της απελευθέρωσης. Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να αναγνωσθεί η επιστολή του μητροπολίτη.

Έτσι, το σύνολο αυτών των οπτικών, αυτών των μαρτυριών, αν συνδυαστούν μεταξύ τους, μπορούν να ανασυνθέσουν ή τουλάχιστον να αναπαραστήσουν με αρκετή πιστότητα το σύνολο των γεγονότων και του κλίματος που επικρατούσε στην πόλη την εποχή της απελευθέρωσής της.

Επιπλέον όμως, οι μαρτυρίες αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία καθώς δίνουν στο μείζον γεγονός της απελευθέρωσης της πόλης και μια άλλη διάσταση, διαφορετική από την οπτική των στρατιωτικών εκθέσεων, που επικεντρώνονται στα πολεμικά γεγονότα. Η διάσταση αυτή είναι περισσότερο πολιτική, όχι μόνο υπό την έννοια της πολιτικής τέχνης, αλλά και υπό το πρίσμα της λειτουργίας των θεσμών μιας πόλης. Επιπλέον, δεν θα ήταν άστοχο να ισχυριστούμε ότι η διάσταση αυτή εμπεριέχει και έναν πιο ανθρώπινο χαρακτήρα, καθώς αναδεικνύει την αγωνία και την ανησυχία ενός άμαχου πληθυσμού σε στιγμές οριακές, όπου η ζωή ή ο θάνατος των κατοίκων, όπως και η σωτηρία ή η καταστροφή της πόλης, είτε απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους είτε εξαρτώνται από αποφάσεις ταλαντευόμενων αξιωματούχων. Η ανθρώπινη διάσταση γίνεται εμφανέστερη στις αναφορές του μητροπολίτη για τις καταστροφές χωριών, για τις απώλειες ζωών και για τα δεινά του άμαχου πληθυσμού.

Κλείνοντας, και έχοντας παρακολουθήσει όχι μόνο τα γεγονότα αλλά και τη συμμετοχή των προσώπων σε αυτά, μπορούμε να προβούμε σε κάποιες τελευταίες επισημάνσεις σχετικά με όλους εκείνους που συντέλεσαν στην παράδοση της πόλης. Κατ' αρχάς, αν εξαιρέσουμε την περιγραφή του Ρέντζου, οι υπόλοιπες μαρτυρίες διαποτίζονται από την προσπάθεια των συντακτών τους να τονίσουν τη δική τους συμμετοχή στα γεγονότα. Ο Σκέφερης, ενδεχομένως επειδή απευθύνεται προς την προϊστάμενή του αρχή, παρουσιάζει την εικόνα ότι ο ίδιος είχε την πρωτοβουλία των κινήσεων των προξένων. Ο Γερογιάννης δεν παραλείπει να σημειώσει τη δική του μεσολάβηση προς τον Σκέφερη και την επιχειρηματολογία του κατά τη νυχτερινή σύσκεψη στο Λιμεναρχείο. Ο μητροπολίτης καταγράφει τις αντιρρήσεις του στον στρατιωτικό διοικητή και την προσφυγή του στους προξένους. Για τον Κοντογιάννη πληροφορούμαστε ότι επίσης συμβούλευσε να υπάρξει συνεννόηση με τους προξένους.

Από τα παραπάνω προκύπτει αβίαστα ο καθοριστικός ρόλος των προξένων. Εφόσον δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία για τη δράση του Κονεμένου, μπορούμε να δεχτούμε ότι ο Σκέφερης είχε πρωταγωνιστική θέση στις εξελίξεις. Ο Αυστριακός πρόξενος συντάχθηκε με τους άλλους δύο συναδέλφους του μόνο όταν διαπίστωσε ότι η άλωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό θα ήταν αναπόφευκτη. Η εχθρική στάση που επέδειξε σε όλες τις φάσεις των διαπραγματεύσεων, σχετίζεται ασφαλώς με την εξωτερική πολιτική της χώρας του, η οποία προωθούσε στην περιοχή της Ηπείρου τα σχέδια του αλβανικού εθνικισμού. Τα σχέδια αυτά έρχονταν σε αντίθεση με τις ελληνικές προσδο-

κίες, το πρώτο βήμα για τις οποίες σηματοδοτούσε η επιτυχία του Ελληνικού Στρατού στην Πρέβεζα.⁴²

Πέρα από τους προξένους, σημαντική ήταν και η συμβολή των προσώπων που παρίσταντο στη σύσκεψη, επιδεικνύοντας άλλοι εντονότερη (όπως π.χ. οι Γερογιάννης και Κοντογιάννης) και άλλοι δευτερεύουσα συμμετοχή. Ωστόσο, κατά την ερμηνεία μας, δεν πρέπει να εξετάσουμε τη συμμετοχή καθενός ως μονάδας, αλλά ως μέλους ενός συνόλου, ενός αντιπροσωπευτικού σώματος της πόλης, γιατί σε αυτό το πλαίσιο παρίσταντο στη σύσκεψη και ως ενιαίο σύνολο έδωσαν στον στρατιωτικό διοικητή τη διέξοδο που επιζητούσε. Κλείνοντας τον κατάλογο των συμβολών στην παράδοση της πόλης, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε και τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι ίδιοι οι Οθωμανοί κάτοικοι της πόλης, τόσο με τις πιέσεις τους προς τους στρατιωτικούς όσο και με τη συμμετοχή τους στη νυχτερινή σύσκεψη. Γιατί, ως μην ξεχνάμε ότι σε αυτή συμμετείχαν εκπρόσωποι όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων. Με άλλα λόγια, οι κάτοικοι της πόλης στο σύνολο τους ζήτησαν την παράδοσή της στον Ελληνικό Στρατό, εγκαινιάζοντας με αυτόν τον τρόπο, πριν καν την είσοδό του στην πόλη, την έναρξη μιας νέας εποχής για την πόλη τους, στο πλαίσιο του Ελληνικού Κράτους.

Παράρτημα: η έκδοση της επιστολής

Με τις ακόλουθες σημειώσεις παρέχονται πληροφορίες για το πρωτότυπο κείμενο της επιστολής και τη μέθοδο μεταγραφής της. Το κείμενο έχει καταχωρισθεί σε κατάστιχο που φέρει τον εξής τίτλο: «Κώδιξ Β΄ εξερχομένων εγγράφων Ι. Μητροπόλεως Νικοπ. – Πρεβέζης επί μητροπολίτου Ιωακείμ Βαλασιάδη 24 Απριλίου 1910 - 6 Φεβρουαρίου 1915». Ο συγκεκριμένος κώδικας έφερε τον αριθμό 83 κατά την ταξινόμηση του Φιλάρτου Βιτάλη, ενώ κατά την αναταξινόμηση του αρχείου από την ομάδα του Γ. Πλουμίδα έλαβε τον αριθμό 77.⁴³ Το κατάστιχο φέρει την ίδια αρίθμηση στις αντικριστές σελίδες και δεν είναι αριθμημένο μόνο στο recto της σελίδας, για αυτό και χρησιμοποιήσαμε την αρίθμηση 95-1 και 95-2 και αντίστοιχα για να περιγράψουμε την κάθε σελίδα. Το κείμενο ξεκινά από τη σελίδα 94-2 και εκτείνεται σε πέντε σελίδες. Η γραφή είναι σχετικά καλή και ορθογραφημένη, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων. Κατά την έκδοση του κειμένου, η ορθογραφία του κειμένου διατηρείται ως έχει. Δηλώνουμε τις αλλαγές σελίδας στο χειρόγραφο κείμενο με μία κάθετη γραμμή, ακολουθούμενη από τον αριθμό της επόμενης σελίδας με τη μορφή εκθέτη, π.χ. |⁹⁵⁻¹.

⁴² Βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 608-613.

⁴³ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1979, 31· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2001, 308.

*Ο μητροπολίτης Ιωακείμ Β΄ Βαλασιάδης (1860-1933),
μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης 1910-1931.
Φωτογραφία πρίγκιπα Νικολάου, 1913
(Φωτογραφικό Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

Αὔξ. Ἀρ. 332 Ἀρ. Πρωτ. 4

Παναγιώτατε Δέσποτα

Μετὰ τὴν θεία συνάρσει ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῆς δουλείας καὶ τῆς ἔδρας τῆς ταπεινῆς μου παροικίας τῆς Πρεβέζης κατὰ τὴν 21^{ην} ἐκπνεύσαντος μηνὸς Ὀκτωβρίου ὑπὸ τοῦ γενναίου ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τὴν μόλις σήμερον ἔναρξιν λειτουργίας τῶν ταχυδρομείων ἔστω καὶ διὰ τὰς τῶν στρατιωτῶν ἀνάγκας σπεύδω καθηκόντως ὅπως συντόμως ὑποβάλω τῇ ὑμετέρᾳ θειοτάτῃ Παναγιότητι καὶ τῇ περὶ αὐτὴν ἀγία καὶ ἱερᾷ Συνόδῳ τὰ λαβόντα χώραν καθ' ὅλον τὸ διαρρεῦσαν διάστημα ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου μέχρι τῆς σήμερον γεγονότα πασιφανῶς καταδεικνύοντα τὴν ταῦτα ἐνεργοῦσαν τοῦ Ὑψίστου θείαν δύναμιν.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου, Παναγιώτατε Δέσποτα, ἡ τουρκικὴ Κυβέρνησις βλέπουσα τὸ ζωηρὸν τῶν χριστιανῶν μου ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς διενεργουμένης ἐπιστρατεύσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ φοβουμένη ἐξεγέρσεις καὶ ἐπαναστάσεις ἐκ μέρους αὐτῶν ἅς δυσκόλως ἠδύνατο νὰ καταστείλῃ μᾶλλον δὲ ἐπιθυμοῦσα ἵνα ἀσφαλίσῃ τοὺς δῆθεν ἐξωπλισμένους χριστιανούς μου τὸ μὲν μετεκαλέσατο ἐκ τῶν διαμερισμάτων Παραμυθίας καὶ Μαργαριτίου περὶ τοὺς 400 Τουρκαλβανούς ὡς ἐθέλοντάς οὖς καὶ ἐξώπλισεν δι' ὄπλων Μαρτίνι καὶ Μάουζερ, τὸ δὲ κατέταξεν ὄλους τοὺς Ὀθωμανοὺς κατοίκους Πρεβέζης, τοὺς δυναμένους νὰ φέρουσιν ὄπλα εἰς τὸν στρατὸν ὀπλίσασα αὐτοὺς διὰ τῶν αὐτῶν ὄπλων καὶ καταρτίσασα οὕτω δυνάμιν ἐκ 1500 περίπου ἀνδρῶν. Τελευταῖα προέβη εἰς τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου ὃν χάριν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς αὐστηρότατα κατὰ τῶν χριστιανῶν μου μόνον ἐφήρμοσεν. Τὶ ἐν τῇ ἐπὶ μέρους ἐφαρμογῇ ταύτῃ οἱ χριστιανοὶ τῆς τε πόλεως καὶ τῶν χωρίων ὑπέφερον ἐκ τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀστυνομίας εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψω ἐν τῇ ταπεινῇ ταύτῃ ἐκθέσει μου. Τοῦτο μόνον σημειῶ ὅτι καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα ἡ Μητρόπολις μου διετέλει ὑπὸ ἀστυνομικὴν ἐπιτήρησιν διότι ἐθεωρεῖτο ὡς ἀποθήκη ὄπλων πρὸς ἐξοπλισμὸν τῶν χριστιανῶν καὶ ἔδρα ὄλων τῶν ἀνταρτικῶν καὶ ἐπαναστατικῶν σωματείων ἐργαζομένων ὑπὸ τὴν προεδρείαν μου ἢ τῇ γνώσει καὶ ἀδείᾳ μου. Ἐντεῦθεν καὶ ἅπαντες οἱ ἐξερχόμενοι ἐκ ταύτης ὑποβλέποντο ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας· οἱ δὲ χριστιανοὶ ἅμα τῇ δύσει τοῦ ἡλίου ἠναγκάζοντο νὰ κλεισθῶσιν ἐντὸς τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, ἐνῶ οἱ Ὀθωμανοὶ ἐλευθέρως περιεφέροντο ἀνὰ τὴν πόλιν. Τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας ἐν καιρῷ νυκτὸς διενήργουν ἐρέυνας εἰς τὰς διαφόρους τῶν χριστιανῶν οἰκίας ἐννοεῖται ἄνευ ἀποτελέσματος, συνελάμβανον καὶ ἐφυλάκιζον διαφόρους προκρίτους τῶν ἐκ τῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι οὗτοι ἐθεωροῦντο ὑποπτοὶ εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἠνάγκαζον ἐπὶ ἀπειλῇ θανάτου τοὺς προκρίτους τῶν χωρίων ἵνα ὑπογράψωσιν ἔγγραφον δι' οὗ ἀνελάμβανον νὰ φυλάξωσι τὰ τηλεγραφικὰ σύρματα, τὰ προσβαλλόμενα ὑπὸ τῶν ἀνταρτῶν καὶ παρὰ τὰς⁹⁵⁻¹ ἐκάστοτε διαμαρτυρίας μου καὶ τὰς περὶ τοῦ ἐναντίου ἐπισήμους διαβεβαιώσεις ἐμοῦ τε καὶ τῶν προκρίτων χριστιανῶν καὶ Ὀθωμανῶν οὐ μόνον δὲν

ἔπαυσαν τὰς τοιαύτας ἐνεργείας καὶ τὰς συλλήψεις τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς καταλήψεως ἔστρεψαν κατὰ τῆς πόλεως ὅλα τὰ τηλεβόλα τῶν πέριξ φρουρίων δηλοῦντα ὅτι ἦσαν ἔτοιμα νὰ καταστρέψωσι αὐτὴν καὶ βομβαρδίσωσι ἂν μὴ ἡ πασθενῆς τοῦ Ὑψίστου δεξιὰ ἐπέβλεπεν ἐπὶ τὴν κάκωσιν ἡμῶν ἰλέφ ὀμματι καὶ ἀπήλλαττεν ἡμᾶς τῆς βεβαίας ταύτης καταστροφῆς διὰ τοῦ ἀκολούθου τρόπου.

Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς πρὸ ὀκτῶ ἡμερῶν καταλαβὼν τὴν ἔδραν τοῦ ἐτέρου τμήματος κατόπιν τετραήμερου πεισματώδους μάχης ἔν τε Γρυμπόβω καὶ Κουμζιάδες, τὸν Νέον Λοῦρον καὶ τὴν Φιλιππιάδα καὶ ἐξασφάλισας τὰ νῶτα αὐτοῦ κατὰ πάσης οἰασδήποτε ἐπιθέσεως ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ ὠδευσεν ἐν παρατάξει μάχης τὴν πρωΐαν τοῦ παρελθόντος Σαββάτου 20^{ης} Ὀκτωβρίου κατὰ τῆς Πρεβέζης καὶ συνήντησε τὰς τουρκικὰς προφυλακὰς ὀλίγον πρὸ τῶν ἀρχαίων ἐρειπίων τῆς Νικοπόλεως μίαν περίπου ὥραν ἀπεχούσης τῆς Πρεβέζης ἐνθα εἶχον οχυρωθῆ οἱ Τοῦρκοι διὰ πέντε τηλεβόλων μεγάλης ὀλκῆς.

Καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τοῦ Σαββάτου ἠκούοντο συνεχῶς κὶ ἀδιακόπως αἱ ὀμοβροντίαί τῶν κροτούντων τηλεβόλων καὶ μετεφέροντο σωρηδὸν εἰς τὸ Νοσοκομεῖον οἱ τραυματίαί μόνις δὲ περὶ τὴν ἐσπέραν ἀποδεκατισθέντες οἱ Τοῦρκοι ὑπεχώρησαν ἀτάκτως πρὸ τῆς ἐφόδου τῶν Ἑλλήνων ἀφήσαντες ἀτάφους πολλοὺς νεκροὺς καὶ πλείστους τραυματίας. Ὁ Στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως Πρεβέζης ἅμα τῇ ὑποχωρήσει καὶ τῇ ἤττᾳ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ προσκαλέσας εἰς πολεμικὸν συμβούλιον τοὺς περὶ αὐτὸν ἀξιωματικοὺς καὶ συνεννοηθεὶς καὶ μετὰ τοῦ πολιτικοῦ διοικητοῦ ἀπεφάσισεν ὅπως ἀμυνθῆ περὶ τὴν τάφρον τὴν κειμένην ἐξῶθεν τῆς πόλεως ἀδιαφορῶν περὶ τῶν φόνων, τῶν σφαγῶν καὶ τῶν πυρπολήσεων τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν γυναικοπαίδων τῶν χριστιανῶν ἀφ' οὗ τὰ γυναικόπαιδα τῶν Ὄθωμανῶν τὰ παρέλαβαν ἐντὸς τοῦ φρουρίου τῆς πόλεως τοῦ ἐπιλεγομένου φρουρίου τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου. Τὴν ἀπόφασιν δ' αὐτοῦ ταύτην ἀνεκοίνωσέν μοι διὰ δύο προκρίτων χριστιανῶν συστήσας μοι ὅπως διατάξω διὰ τῶν ἱερέων ὅπως ὅλοι αἱ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι ἀφήσωσι τὰς παρὰ τὴν τάφρον οἰκίας αὐτῶν καὶ ἐξασφαλισθῶσιν εἰς τὰς παραλίας οἰκίας. Μάτην διεμαρτηρήθην διὰ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τοῦ πολεμικοῦ συμβουλίου ὡς σκοποῦσαν τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως, μάτην ἐζήτησα ὅπως μὴ ἐπιμείνωσιν εἰς τὴν ληφθεῖσαν ἀπόφασιν τῶν περὶ ἀμύνης ἐξῶ τῆς πόλεως πρὸς πρόληψιν πάσης καταστροφῆς καὶ αἱματοχυσίας· εἰς τὰς διαμαρτυρίας μου ταύτας καὶ τὰς παρατηρήσεις οὐδεμίαν προσοχὴν ἔδωκαν. Περὶ τὴν 8^{ην} ὥραν μ.μ. οἱ ἐν-⁹⁵⁻²ταῦθα πρόξενοι Ἀγγλίας, Ρωσσίας καὶ Αὐστρίας πρὸς οὓς προσέφυγον ἐν τῇ ἀπογνώσει μου ἐκλιπαρήσας τὴν ἐπέμβασιν αὐτῶν χάριν τῆς σωτηρίας τῶν γυναικοπαίδων, διαβλέποντες καὶ οὗτοι βεβαίαν τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως δι' ἐγγράφου αὐτῶν πρὸς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν ἐξέφρασαν τὴν εὐχὴν ὅπως ἀφ' οὗ δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐπιτυχὴς ἄμυνα ἀποτραπῆ ἡ αἱματοχυσία τῶν χριστιανῶν ληφθῆ δι' ἡμᾶς καὶ σκέψις ἄλλης λύσεως τοῦ ζητήματος πρὸς ἀποφυγὴν τῶν βαρειῶν συνεπειῶν. Συνεπεῖα δὲ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐνεκρίθη ἡ

συγκρότησις συνελεύσεως τῶν προκρίτων χριστιανῶν καὶ Ὀθωμανῶν ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Κουμανδάν⁴⁴ καὶ τοῦ Μουτσαρρίφη⁴⁵ πρὸς συζήτησιν τοῦ πράγματος· προσεκλήθην δὲ περὶ τὴν 1^{ην} μετὰ τὸ μεσονύκτιον ὑπὸ τοῦ Αρχιαστυνόμου εἰς τὸ Λιμεναρχεῖον καὶ ἐγὼ ἔνθα εὔρον ἐκτὸς τῶν περὶ τὸν στρατιωτικὸν Διοικητὴν τοὺς τὲ Ὀθωμανοὺς καὶ χριστιανοὺς προκρίτους Πρεβέζης ὑφ' ὧν μετὰ διάσκεψιν ἐπὶ τοῦ ἀλυσιτελοῦς τῆς ἀποφασισθείσης ἀμύνης ἀπεφασίσθη γενικῶς νὰ παρακληθῆ ὁ στρατιωτικὸς Διοικητὴς ἵνα μὴ ἐπιμείνῃ εἰς τὴν ἀπόφασιν περὶ ἀντιτάξεως ἀμύνης ἐντὸς τῆς πόλεως καθ' ὅσον ἡ ἄμυνα αὕτη οὐδὲν ἄλλο σκοπεῖ ἢ τὴν καταστροφὴν αὐτῆς ἀφ' οὗ ἤδη ὁ στρατὸς ἐξετέλεσε τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον αὐτοῦ εἰς τὴν Νικόπολιν. Αναχωρησάντων οὕτω πάντων ἡμῶν εἰς τὸ Δημαρχεῖον συγκροτεῖται καὶ πάλιν πολεμικὸν συμβούλιον καὶ τῶν ἀξιωματικῶν κηρυχθέντων πλέον ὑπὲρ τῆς παραδόσεως ἀνετέθη τοῖς ὡς ἄνω προξένοις ἢ περὶ αὐτῆς διαπραγμάτευσίς ὑπὸ τοὺς κατωτέρους ὄρους· οὗτοι δὲ ἀναδεχθέντες τὴν ἐντολὴν ἐξήλθον περὶ τὰ ἐξήμερώματα ἐν συνοδείᾳ στρατιωτῶν εἰς Νικόπολιν ἔνθα εὐρίσκοντο ὄχρωθέντες οἱ Ἕλληνες παρὰ τὰ καταληφθέντα ὄχρωμάτα τῶν Τούρκων καὶ κατόπιν συννεοήσεως μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Στρατοῦ Ταγματάρχου κ. Σπηλιάδου ὑπεγράφη τὸ πρωτόκολλον τῆς παραδόσεως ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὄρους. α) νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν μετὰ τὴν παράδοσιν μόνον τακτικὸς Ἑλληνικὸς Στρατὸς ἄνευ ἀνταρτῶν καὶ χωρικῶν. β) νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καὶ ἡ περιουσία ὄλων τῶν κατοίκων ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ θρησκευομένου καὶ γ) νὰ τηρηθῆ ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν ἀξιωματικῶν, τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων. Οὕτω τῆς πόλεως ὡς ἐκ θαύματος σωθείσης περὶ τὴν 2 μ.μ. τῆς Κυριακῆς εἰσήλθε θριαμβευτικῶς εἰς αὐτὴν νικηφόρος ὁ Ἑλληνικὸς Στρατὸς ὃν πάντες οἱ κάτοικοι ἠγουμένου ἐμοῦ μετὰ τοῦ περὶ ἐμὲ κλήρου ὑπεδέχθησαν ἐνθουσιωδῶς. Εἶναι ἀδύνατον, Παναγιώτατε, χεῖρ ἀνθρωπίνην νὰ περιγράψῃ τὴν καταλαβοῦσαν πάντας συγκίνησιν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ⁹⁶⁻¹ συναντήσεως καὶ τῆς εἰσόδου τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν πόλιν. Οἱ κάτοικοι ἀλλόφρονες ἐξ ἐνθουσιασμοῦ κατεφίλουν τοὺς στρατιώτας· αἱ κυρίαί καὶ αἱ δεσποινίδες ἔρραινον δι' ἀνθέων τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὀπλίτας· αἱ δὲ οἰκίαι καὶ τὰ καταστήματα ἐκοσμίσθησαν διὰ σημαίων καὶ ταπήτων πρὸς μεγαλείτερον ἑορτασμὸν τῆς μεγάλης ταύτης διὰ τὴν Πρέβεζαν καὶ ἀλησμονήτου ἡμέρας.

Ἐπειδὴ ἤδη ἡ ὥρα εἶχε ἀρκετὰ προχωρήσει ὁ δὲ στρατὸς ἔπρεπε τὸ μὲν νὰ καταλάβῃ τὴν πόλιν καὶ τὰ φρούρια, τὸ δὲ νὰ ἐπιστατήσῃ περὶ τὴν ἄμεσον ἐξαποστολὴν τῶν αἰχμαλώτων ἀνερχομένων εἰς ὀκτακοσίους ἐξήκοντα πέντε (ἀρ. 865) διὰ ταῦτα ἢ ἐπίσημος ἐπὶ τῇ καταλήψει δοξολογία ἀνεβλήθη τὴν 11^{ην} πρ. μεσημβρίας τῆς ἐπομένης Δευτέρας ἐν τῷ μητροπολιτικῷ τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους ναῶ κατὰ τὴν ὁποῖαν παρισταμένων τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν

⁴⁴ Ὁ στρατιωτικὸς διοικητής.

⁴⁵ Ὁ πολιτικὸς διοικητής.

ἀρχῶν καθῶς καὶ τῶν προξένων Ἀγγλίας, Ρωσσίας καὶ Αὐστρίας καὶ ὄλων τῶν κατοίκων τῆς Πρεβέζης ἀνεπέμφθησαν αἱ νενομισμένα δοξολογία ὠμίλησα. Ἐμίλησα ἐξάρας τὸ γεγονός τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς ἑλληνικωτάτης Ἡπείρου ἀνταπαντήσαντος λίαν ευφραδῶς τοῦ κ. Σαχτούρη. Ἀκολούθως ὅλη ἐκείνη ἡ ἀνθρωπομάζα ἐν ζητωκραυγαῖς διευθύνθη εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ μετὰ ταῦτα διελύθη ἀφήσασα ἀλησμόνητα τὰ ἴχνη τῶν ἐντυπώσεων καὶ τοῦ θαυμασμοῦ συναναμειγμένα μετὰ τῶν δακρύων τῆς χαρᾶς καὶ τῆς συγκινήσεως.

Ἄλλ' ἐκθέτων διὰ τῆς ταπεινῆς μου ταύτης ἐν συντομία δυνατῇ τὸ χαρμόσυνον γεγονός τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἐπαρχίας μου δὲν δύναμαι νὰ παρίδω μετὰ βαρυαλγούσης καρδίας καὶ τὰς σφαγὰς, τὰς πυρπολήσεις, τὰς λεηλασίας, τὰς ἀτιμώσεις καὶ τὰς ἐρημώσεις τριῶν μὲν χωριῶν τῆς ταπεινῆς μου ἐπαρχίας, ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας Παραμυθίας καὶ περὶ τὰ τριάκοντα τῆς ἐπαρχίας Ἰωαννίνων ὑπὸ τοῦ μετὰ τὴν ἦτταν ὑποχωροῦντος Τουρκικοῦ Στρατοῦ. Γυναῖκες καὶ κοράσια ἠτιμάσθησαν, πρόκριτοι ἐτουφεκίσθησαν, ἱερεῖς ἐφ' ὧν διεπράχθησαν ἀνήκουστοι ἀγριότητες κατόπιν μεγάλων βασάνων ἐκρεουργήθησαν, περιουσίαι διηρπάγησαν καὶ οἰκίαι κατεστράφησαν. Τὸ αἷμα τῶν οὕτω μαρτυρησάντων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν τῆς ταλαιπώρου Ἡπείρου γένοιτο ἐξίλαστήριος θυσία πρὸς τῆς θείας δικαιοσύνης διὰ τὰ ἀμαρτήματα ἡμῶν καὶ ἐπέλθοι ἐφ' ὄλου τοῦ ἔθνους ἡ ἀναμενομένη γλυκεῖα ἀποκατάστασις καὶ βασιλεύσοι πλέον ἐπὶ σύμπαντος τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἀγάπη ἦν Κύριος ὁ Θεὸς πρὸς τοῦ σταυρικοῦ θανάτου ἐπαφῆκεν ἡμῖν.

Εἰς τοῦτο ἀσπαζόμενος τὴν δεξιὰν τῆς ὑμετέρας θειοτάτης Παναγιότητος ^{|96-2} καὶ ἐπικαλούμενος ἐπ' ἐμὲ καὶ τὸ ἐμπειπιστευμένον μοι λογικὸν ποίμνιον τὰς εὐλογίας αὐτῆς δαψιλῶς διατελῶ μετ' ἄκρου σεβασμοῦ.

Ἐν Πρεβέζῃ τῇ 3^ῃ Νοεμβρίου 1912.

Βιβλιογραφία

- [ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ], 1912, Η κατάληψις της Πρεβέζης κατ' εξηκριβωμένας πληροφορίας, εφ. *Ακρόπολις*, 31.10.1912, 3
- ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ.ΓΡ., 2012, *Πρέβεζα 1912-2012. Η απελευθέρωση, οι εφημερίδες και η προοπτική της πόλης*, Πρέβεζα
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1992, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ.Α., 1972, *Μητρόπολις και μητροπολίται της Νικοπόλεως Ηπείρου*, Αθήνα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ.Α., 1979, *Το Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης*, Πρέβεζα
- [ΕΜΠΡΟΣ], 1912α, Τα Τουρκοαλβανικά όργια εν Ηπείρω, εφ. *Εμπρός*, 31.10.1912, 3
- [ΕΜΠΡΟΣ], 1912β, Βανδαλισμοί και ατιμίες των Τούρκων. Χιλιάδες Ηπειρωτών εις τα σπήλαια, εφ. *Εμπρός*, 1.11.1912, 3
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912α, Η άμυνα των Ιωαννίνων, εφ. *Πατρίς*, 2.11.1912, 3
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912β, Πώς εισήλθε ο στρατός εις Πρέβεζαν, εφ. *Πατρίς*, 23.10.1912, 4
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912γ, Ταχυδρομικά λεπτομέρεια διά την κατάληψιν της Πρεβέζης, εφ. *Πατρίς*, 25.10.1912, 3
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912δ, Μετά την παράδοσιν της Πρεβέζης, εφ. *Πατρίς*, 26.10.1912, 2
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912ε, Ο φρικώδης τουφεκισμός εις Κουμτσάδες, εφ. *Πατρίς*, 22.10.1912, 3
- ΚΑΤΩΠΟΔΗΣ Β., 1912στ, Η εξόντωσις της Ηπείρου υπό των Τούρκων, εφ. *Πατρίς*, 22.10.1912, 3
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2000, *Η Ιερά Μητρόπολη Νικοπόλεως και Πρεβέζης και οι αρχιερείς της (1881-2000)*, Πρέβεζα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2005, *Η Κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2009, Ύμνοι για την απελευθέρωση της Πρέβεζας από άγνωστα κείμενα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 45-46, 217-223
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 2011, Η συλλογική πολιτική και πολιτιστική κίνηση στην Πρέβεζα την περίοδο 1908-1912, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 47-48, 207-227
- [ΠΑΤΡΙΣ], 1912, Τρομεραί ωμότητες εις την Ήπειρον. Σφαγαί, πυρπολήσεις, λεηλασία ατιμώσεις. Ερημώσεις ολόκληρων χωριών, *Πατρίς*, 1.11.1912, 5

- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2001, Κατάλογος Ι. Μητροπόλεως Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35, 291-342
- ΡΕΝΤΖΟΣ Ι.Μ., 2013, *Ημερολόγιο 1893-1912. Η οθωμανική Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΣΚΕΦΕΡΙΣ Π., 1962, Η παράδοσις της Πρεβέζης (21.10.1912). Μια σχετική ανέκδοτος έκθεσις του τότε υποπροξένου της Ρωσσίας εις Πρέβεζαν Δ. Σκέφερι, *Ο Νέος Κουβαράς, Ετήσιος Ηπειρωτικός Χρονογράφος* 2, 180-184
- ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ Β., 1977, *Οι οικογενειακοί πατριάρχαι. 1860 – σήμερα*, Θεσσαλονίκη
- ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ ΑΘ., 1914α, *Η μάχη της Νικοπόλεως και η άλωσις της Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΤΡΙΓΟΝΙΔΗΣ ΑΘ., 1914β, *Η μάχη των Πεστών (29 Νοεμβρίου 1912)*, Αθήνα
- ΤΣΗΤΣΟΥΡΑΣ Μ., 1912, Απερίγραπτοι ωμότητες Τούρκων εις την Ήπειρον, εφ. *Χρόνος*, 22.10.1912, 2
- ΦΙΛΙΠΠΑΣ Α.Ν. 1933, s.v. Σαχτούρης Αντώνιος, στο: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 21, 599